

ΚΑΘΩΣ – ΟΠΩΣ: Δύο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις πολυσημίας και πολυλειτουργικότητας της Νέας Ελληνικής

Σταυρούλα Δημητράκου

Διδασκαλείο Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Εθνικό και Καποδιστριακό

Πανεπιστήμιο Αθηνών

stavdim@greekcourses.uoa.gr

Abstract

In this article the polysemy and multifunctionality of “καθώς-όπως” in modern Greek are tested, with the motive of the questions and the mistakes of foreign students of Modern Greek language (level B’). The questions that arise are the following: What do they have in common and how do they differentiate? On a synchronic level do we have convergence of the two types as concerns their meanings and their functions? Which is the role of their etymological origin? Could the two grammatical forms be considered a result of grammaticalization? The study is focused on a synchronic level, having etymology shed light on their synchronic existence.

Keywords: polysemy, multifunctionality, synchronic level, etymological load, grammaticalization.

1 Εισαγωγή

Αφετηρία για την ενασχόλησή μου με τα συγκεκριμένα γραμματικά στοιχεία υπήρξε η ακόλουθη παρατήρηση και απορία αλλοδαπών σπουδαστών της Νέας Ελληνικής ως ξένης γλώσσας (Β’ επιπέδου γλωσσομάθειας), στο πλαίσιο των μαθημάτων του Διδασκαλείου της Νέας Ελληνικής του ΕΚΠΑ, όπου και διδάσκω: «Πώς τόσο μικρές λέξεις έχουν πολλές σημασίες και κάνουν τόσα πολλά πράγματα;». Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται από λάθη ή προτάσεις λιγότερο αποδεκτές και συχνές σε φυσικούς ομιλητές που παρατηρήθηκαν σε παραγωγές γραπτού ή προφορικού λόγου. Παραθέτω ενδεικτικά τα ακόλουθα:

1. «Οι Λιβανέζοι είναι φιλόξενοι ;; καθώς ;; οι Έλληνες»
2. «Θα ταξιδέψω σε πολλές χώρες ; καθώς ; ο πατέρας μου»
3. «Στην πόλη μου έχει προβλήματα καθώς: ;; η κίνηση, η ανεργία, η μόλυνση...»
4. «- Δεν θα έρθω στο πάρτι» «- ;;; Καθώς θέλεις»
5. «- Καπνίζεις; -Κάπου κάπου. ;;; Καθώς εσύ»
6. «Στην εποχή μας που έχει τεχνολογική ανάπτυξη έχει γίνει η ζωή μας πιο εύκολη, αλλά εγώ νομίζω ότι έχει κάποια πράγματα που πρέπει να τα κάνουμε μόνοι μας, ;;; καθώς οι αγορές μας»

Τόσο η απορία όσο και οι (μη αποδεκτές) προβληματικές προτάσεις των σπουδαστών με οδήγησαν σε προβληματισμό για τη διαχρονική πορεία των «καθώς-όπως» αλλά κυρίως για τη συγχρονική παρουσία τους. Κατ’ αρχάς, αξίζει να σημειωθεί ότι περιλαμβάνονται και τα δύο στους 100 πιο συχνούς όρους του ΣΕΚ (Σώμα Ελληνικών Κειμένων), σύμφωνα με τον Γούτσο(2003). Πρόκειται για ένα ηλεκτρονικό σώμα κειμένων της Ελληνικής που περιλαμβάνει τόσο γραπτά όσο και προφορικά δεδομένα και περιέχει 30.000.000 λέξεις από μια μεγάλη ποικιλία κειμενικών ειδών (ακαδημαϊκά, λογοτεχνικά, ειδησεογραφικά, μηνύματα

ηλεκτρονικού ταχυδρομείου κ.α.). Στο συγκεκριμένο σώμα κειμένων το «όπως» βρίσκεται στην 46^η σειρά με 46988 εμφανίσεις και το «καθώς» στην 81^η σειρά με 21818 εμφανίσεις. Επιπλέον, μοιράζονται ένα πλούσιο σημασιολογικό φορτίο με πολλές σημασίες κοινές ενώ παράλληλα χαρακτηρίζονται από πολυλειτουργικότητα και ετυμολογική συνάφεια.

2 Κοινές χρήσεις

Ξεκινώντας από τις κοινές σημασίες και τα κοινά στοιχεία που υπάρχουν αναφέρουμε ενδεικτικά παραδείγματα για κάθε περίπτωση:

- αναφορά, τρόπος: «Μίλησε, καθώς/όπως έπρεπε»
- συμφωνία: «Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό στοιχείο, καθώς/όπως λένε οι ειδικοί»
- παραβολή ανάλογων καταστάσεων: «Καθώς/Όπως κυλάει το νερό, έτσι κυλάνε και τα χρόνια», «Έτσι απλά καθώς/όπως ντυνόταν, έτσι και ζούσε»
- για κάτι που λέγεται ως επιπρόσθετο (ελλειπτικός λόγος):
«Στην ομιλία του ανέφερε χαρακτηριστικά παραδείγματα, καθώς/όπως (επίσης) και τρόπους αντιμετώπισης του προβλήματος»
(ή) «Σε αυτή την περίπτωση απαιτείται ψυχραιμία, καθώς/όπως και έγκυρη ενημέρωση από τους κρατικούς φορείς»
- εισαγωγή χρονικών προτάσεων:
«Καθώς/ Όπως ερχόμουν, τους είδα να φεύγουν με το αυτοκίνητο»
- εισαγωγή αιτιολογικών προτάσεων:
«Μεθυσμένος καθώς/όπως ήταν, δεν καταλάβαινε τι του λέγαμε»

3 Διαφοροποιήσεις

Οι μεταξύ τους διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στα ακόλουθα περιβάλλοντα στα οποία, όπως φαίνεται, η χρήση του «καθώς» είναι από λιγότερο έως καθόλου αποδεκτή.

- όταν εισάγονται αναφορικές προτάσεις όπου δηλώνεται παραλληλισμός:
«Οι Κινέζοι τρώνε ρύζι, όπως εμείς τρώμε ψωμί»
;; καθώς εμείς τρώμε...
- όταν δηλώνεται παρομοίωση:
«Είναι ψηλός όπως ο πατέρας του» (=σαν τον πατέρα του)
;;; καθώς ο πατέρας του
- όταν εισάγονται αναφορικές που δηλώνουν παραχώρηση/εναντίωση: «Μην ανησυχείς! Όπως κι αν/και να έχουν τα πράγματα, θα τακαταφέρουμε» ;;
Καθώς κι αν/και να έχουν...
«Όπως κι αν φέρεται τώρα που είναι έφηβος, σιγά σιγά θα ισορροπήσει»
;;; Καθώς κι αν φέρεται...
- όταν δηλώνεται απαρίθμηση: «Στην εργασία του εξετάζονται μεγέθη όπως: ετήσιο εισόδημα, ώρες απασχόλησης, αριθμός εργατών...» ;; καθώς...(ή)
«Πολλές μεγαλουπόλεις έχουν παρόμοια προβλήματα, όπως: μόλυνση, ανεργία, εγκληματικότητα...»
- Σε ελλειπτικό λόγο, όταν δηλώνεται συμφωνία ή τρόπος:
« - Δεν θα έρθω στην εκδρομή τελικά.

«- Όπως θέλεις/νομίζεις!»
;;; Καθώς θέλεις/νομίζεις
« -Πώς να τα φτιάξω αυτά;»
« - Όπως μπορείς!»
;;; Καθώς μπορείς

Τα ερωτήματα που τίθενται μέσα από την παράθεση των ομοιοτήτων και των διαφορών μεταξύ των δύο στοιχείων και τα οποία θα με απασχολήσουν στη συνέχεια είναι: Πώς μπορεί να καθοριστεί η σχέση τους; Ποιος είναι ο ρόλος του «ετυμολογικού τους φορτίου» και πώς τα επηρεάζει; Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για σημασιολογική και συντακτική σύγκλιση των δύο τύπων σε συγχρονικό επίπεδο; Θα μπορούσαν οι δύο τύποι να θεωρηθούν προϊόντα γραμματικοποίησης;

4 Τα δεδομένα

4.1 Το ετυμολογικό φορτίο των «καθώς» και «όπως»

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά στο «ετυμολογικό φορτίο» των «καθώς» και «όπως», το οποίο ενδεχομένως να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη συγχρονική τους υπόσταση.

Καθώς < κατά + ώς (προέρχεται από την πρόθεση κατά και το ώς) σύμφωνα με ετυμολογικά λεξικά, όπως: Ανδριώτης (1990), Μπαμπινιώτης (2010), αλλά και ερμηνευτικά, όπως: Δημητράκος (1964), Σταματάκος (1961), Μπαμπινιώτης (1998/2002).

Κατά τον Τζάρτζανο (1946/1991) το «καθώς» σχηματίστηκε στην αρχαία Κοινή από το αρχαιότερο καθ' ἃ (= σύμφωνα με τα οποία).

Η παρουσία του «κατά» είναι καθοριστικής σημασίας για την πολυσημία του «καθώς». Τόσο σε έγκυρα λεξικά της αρχαίας, όπως: Liddell-Scott (1907), Σταματάκος (1961), ομηρικό λεξικό Πανταζίδου (1892), σε λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής (Κριαράς, 1969) όσο και σε λεξικά της Νέας Ελληνικής, που αναφέρονται παρακάτω, το «κατά» εμφανίζεται ως πρόθεση με πολλές σημασίες, ξεκινώντας από την πολύ συγκεκριμένη και απτή σημασία της κατεύθυνσης και συγκεκριμένα της κίνησης από πάνω προς τα κάτω και αντίστροφα: Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της ΑΕ, «βῆδὲ κατ' Οὐλύμποιοκαρήνων» (κατέβηκε από τις κορυφές του Ολύμπου) και της ΝΕ δηλώνοντας την κατεύθυνση, «πήγε κατά το βουνό», αλλά και τον χώρο, τον τόπο, όπου γίνεται κάτι: «κατά γαίης» (κάτω από τη γη) (καταγής), «κατ' οίκον νοσηλεία» και την κίνηση εναντίον, την εχθρική κατεύθυνση («επίθεση κατά του εχθρού»). Ακολουθεί η δήλωση χρονικής εγγύτητας («κατά το μεσημέρι») και διάρκειας («κατά τη διάρκεια της συναυλίας», «κατά τη θητεία του»), η δήλωση της αιτίας («έγινε κατ' εντολήν ανωτέρων, «κατά μῆνιν Ἀπόλλωνος» εξαιτίας της οργής του Απόλλωνα), της «συμφωνίας» («κατά το πρέπον» - «καθώς πρέπει», «καθ' ἡμέτερον νόον» - «κατά τη γνώμη μας»), του τρόπου σε πολλές λόγιες φράσεις (κατ' επιλογήν, κατά βάση, κατ' ἰδίαν, κατά τύχη, κατά λάθος...), της αναφοράς σε κάτι/ως προς κάτι/σε σχέση με κάτι (τα καθ' ἡμᾶς, κατά τ' ἄλλα, κατά το μήκος και το ύψος...), της σύγκρισης και της ομοιότητας (κατά μάνα κατά κύρη κατά γιο και θυγατέρα/κατά το παράπτωμα και η ποινή). Παρατηρούμε πως το «καθώς» φέρει, «κουβαλάει» σε μεγάλο βαθμό το σημασιολογικό φορτίο του «κατά»:

(τόπος) – χρόνος – αιτία – αναφορά στον τρόπο, τη συμφωνία, την παραβολή παρόμοιων καταστάσεων.

Επιπλέον και στο δεύτερο συνθετικό το «ώς» υπάρχει στην αρχαία ελληνική - μεταξύ άλλων-τόσο η σημασία του τρόπου (έτσι, κατά αυτόν τον τρόπο, όπως), («ὡς φάτο», έτσι είπε, ισχυρίστηκε) όσο και του χρόνου («ὡς εἶδον τὸ στράτευμα» όταν/μόλις είδαν..., «ὡς ἤψατο γούνων», καθώς άγγιξε τα γόνατα). Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, πως οι σημασίες του «καθώς» είναι σημασίες που έχει «κληρονομήσει» από τη διαχρονική του πηγή, τις σημασίες της πρόθεσης «κατά» και του (επιρρήματος) «ώς».

Όσον αφορά στο «ὅπως» < ὅ (αναφορικό) + πῶς (ερωτηματικό επίρρημα που δηλώνει τρόπο) (λεξ. Lidell-Scott, λεξ. Δημητράκου, λεξ. Σταματάκου, λεξ. Μπαμπινιώτη), η ετυμολογία του αντικατοπτρίζει την αρχική αναφορική σημασία και λειτουργία του. Στο ομηρικό λεξικό του Πανταζίδου (1892) χαρακτηρίζεται ως αναφορικό και πλαγίως ερωτηματικό επίρρημα ποιότητας με θεμελιώδη την τροπική έννοια το οποίο, όταν συντάσσεται με υποτακτική ή προστακτική δηλώνει τη γνώμη του λέγοντος ως πιθανή. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι ο Τζάρτζανος (1946/1999: 215) αναφέρει σχετικά με τις συντακτικές λειτουργίες του «ὅπως» ότι:

«Και στην αρχαία γλώσσα χρησιμοποιείται το «ὅπως» παρόμοια όχι μόνο ως επίρρημα παρά και ως σύνδεσμος χρονικός και αιτιολογικός».

Πρόκειται για επισήμανση που επιβεβαιώνεται και σε έγκριτο συντακτικό της αρχαίας ελληνικής (Humbet, 1957/2002).

Επομένως, η πολυσημία και η πολυλειτουργικότητα υπάρχουν ήδη από τα αρχαία χρόνια. Τόσο το «καθώς» όσο και το «ὅπως» αποτελούν δύο πολύσημα και πολυλειτουργικά - συγχρονικά και διαχρονικά- γραμματικά στοιχεία της Ελληνικής.

4.2 Σημασιολογικές/συντακτικές συγκλίσεις

Επανερχόμενοι στη συγχρονική παρουσία τους, με την ετυμολογία να δικαιολογεί/ερμηνεύει τις πολλές σημασίες τους, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε σε συγχρονικό επίπεδο για σύγκλιση των δύο τύπων ως προς τις σημασίες και τις λειτουργίες τους. Σε σημασιολογικό επίπεδο υπάρχουν οι πιο συγκεκριμένες σημασίες του χρόνου και της αιτίας αλλά και ένας κοινός σημασιολογικός άξονας με αναφορά στη συμφωνία (σύμφωνα με...) και τον τρόπο (με τον τρόπο που..., έτσι ακριβώς που...), ενώ σε επίπεδο συντακτικής λειτουργίας κυριαρχούν η επιρρηματική αλλά και η λειτουργία τους ως χρονικών συνδέσμων.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί και η προσθετική λειτουργία τους στον ελλειπτικό λόγο (**καθώς/ὅπως, και/επίσης**) κάτι που επιβεβαιώνεται και από τη συχνή παρουσία αυτής της λειτουργίας στο ΣΕΚ (Σώμα Ελληνικών Κειμένων).

Είναι χαρακτηριστικό πως έγκριτα λεξικά της Νέας Ελληνικής, όπως ενδεικτικά: Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (1998), Κριαράς (1995), Μπαμπινιώτης (1998/2002), σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις αναφέρουν ως συνώνυμο του «καθώς» το «ὅπως» και αντίστροφα. Η σύγκλιση των δύο τύπων σε επίπεδο σημασίας και επιρρηματικής λειτουργίας αποτυπώνεται και στην πιο λαϊκή φράση «κατά πώς/καταπώς» όπου έχουμε έναν συμφυρμό των «κατά» και «πώς» και κατ' επέκταση των «καθώς» και «ὅπως»: «**Καταπώς φαίνεται, έχεις δίκιο**».

Ακόμη και οι μη αποδεκτές προτάσεις των αλλοδαπών σπουδαστών φαίνεται να προκύπτουν από την ταύτιση των δύο στοιχείων στη γλωσσική τους συνείδηση και θα μπορούσαν να θεωρηθούν απόρροια της σύγκλισης των δύο τύπων σε σημασιολογικό και συντακτικό επίπεδο (που οδηγεί στην υπεργενικευμένη χρήση τους σε περιβάλλοντα που το ένα αποκλείει το άλλο). Συγκεκριμένα, πρόκειται για υπεργενικευμένη χρήση του «καθώς» σε περιβάλλοντα που διαφοροποιείται από το «όπως» (όταν δηλώνεται παραβολή/ παρομοίωση, συμφωνία ή τρόπος σε ελλειπτικό λόγο, παραχώρηση ...)

5 Μια εικασία

Οι παραπάνω διαπιστώσεις και ιδίως τα χαρακτηριστικά που έχουν από κοινού οι «καθώς- όπως», όπως:

- αξιοσημείωτη σημασιολογική εμβέλεια (πολύσημοι)
- αξιοσημείωτη συντακτική εμβέλεια (πολυλειτουργικοί)
- προϊόντα σύνθεσης δύο λεξικών μονάδων
- τάση ανεξαρτητοποίησης (ελλειπτικός λόγος)
- μετάβαση από πιο συγκεκριμένες έννοιες (χώρος, χρόνος) σε πιο αφηρημένες (αιτία, συμφωνία, παραβολή...)

μάς οδηγούν σε μια εικασία: «Μήπως είναι προϊόντα γραμματικοποίησης;»

Σύμφωνα με τη Μόζερ (1993):

«η γραμματικοποίηση αποτελεί μια διαδικασία κατά την οποία «λεξικά στοιχεία της γλώσσας χάνουν σταδιακά μέρος ή όλη τη λεξική τους σημασία και γίνονται τελικά - εφόσον ολοκληρωθεί αυτή η διαδικασία- απλοί γραμματικοί δείκτες».

Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας τα λεξικά στοιχεία είναι πολύ πιθανό, μεταξύ άλλων, να εμφανίσουν πολυσημία και να αποκτήσουν καινούργιες συντακτικές λειτουργίες. Πρόκειται για ένα ερμηνευτικό πρότυπο με πολλές διαστάσεις (διαχρονική, συγχρονική, πραγματολογική) που φωτίζει τη γλωσσική εξέλιξη αλλά και τη συγχρονική υπόσταση και κατανομή των γλωσσικών στοιχείων (Heine et al., 1991, Hopper & Traugott, 1993).

Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρει η Traugott (1982):

«στην πορεία προς τη γραμματικοποίηση οι σημασιολογικές αλλαγές ακολουθούν την πορεία από σημασίες πιο συγκεκριμένες (χώρος-χρόνος) προς σημασίες που χαρακτηρίζουν τη σύνδεση κειμένου (συνδεδεικτοί δείκτες) κι από εκεί προς σημασίες που εκφράζουν άμεσα το πιστεύω του ομιλητή απέναντι στα εκφωνήματα».

Η παραπάνω διαπίστωση φαίνεται να έχει ισχύ στις περιπτώσεις των «καθώς- όπως». Συγκεκριμένα σε σχέση με το «καθώς», το σημασιολογικό φορτίο του «κατά», από το οποίο επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό το «καθώς», επιβεβαιώνει την αρχή της μετάβασης από πιο συγκεκριμένη σε πιο αφηρημένη σημασία:

τόπος- χρόνος- τρόπος- συμφωνία – παραβολή – σύγκριση
(κατά) (κατά-καθώς)

Από την άλλη, οι σημασιολογικές αποχρώσεις με τις οποίες έχει εμπλουτιστεί το «όπως», όπως αυτές του παραλληλισμού, της παραβολής, της σύγκρισης καθώς και της παραχώρησης/εναντίωσης εμπεριέχουν κρίση, άποψη του ομιλητή, άρα έντονη υποκειμενικότητα. Αυτό βέβαια χρήζει περαιτέρω έρευνας της διαχρονικής τους εξέλιξης και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας εκτενούς μελέτης για τη διαχρονική πορεία των «καθώς-όπως» στην ελληνική γλώσσα.

Επανερχόμενοι στη συγχρονική παρουσία τους, θα μπορούσαμε να πούμε πως το «καθώς» φαίνεται να εστιάζει στη συμφωνία στην επιρρηματική του

λειτουργία (καθώς λένε οι πολλοί, καθώς αναφέρουν οι ειδικοί, καθώς οφείλουν να κάνουν...) (άλλωστε και το αρχαιότερο «καθ' α» = σύμφωνα με τα οποία, είχε αυτή τη σημασία), είναι πιο λόγιο (υπάρχει πληθώρα λόγιων φράσεων στη Νέα Ελληνική με το «κατά» από το οποίο προέρχεται) (κατ' εμέ, κατά το δοκούν, κατά τα ειωθότα/τα λεγόμενα...) και κατ' επέκταση πιο συχνό σε πιο επίσημο γραπτό λόγο (συχνή παρουσία σε δοκιμακό και λογοτεχνικό λόγο) και λιγότερο στον προφορικό, όπως δείχνουν και τα στατιστικά στοιχεία της συχνότητας εμφάνισής του στα κείμενα του ΣΕΚ.

Το «όπως» φαίνεται να εστιάζει στην αναφορική επιρρηματική λειτουργία και συγκεκριμένα στον τρόπο («ήταν, όπως το περίμενα»), στην παραβολή/ σύγκριση («παίξαμε, όπως παλιά, όπως όταν ήμασταν παιδιά, όπως τότε...»)/ «Είναι φιλόξενοι, όπως οι Κρητικοί»), εμφανίζεται πιο ανεξάρτητο στον λόγο («όπως μπορείς», «όπως νομίζεις», «όπως εσύ» κ.α.) με τη βοήθεια των συνομιλιακών υπονοημάτων και του περικειμένου και κατ' επέκταση είναι πιο συχνό στον προφορικό λόγο από το «καθώς», εμφανίζοντας, ωστόσο, ισχυρή παρουσία και στον γραπτό λόγο, όπως προκύπτει και από τα στοιχεία του ΣΕΚ.

Η ευρεία σημασιολογική ποικιλία των «καθώς-όπως» φαίνεται ότι δεν είναι τυχαία, χαρακτηρίζεται από σημασιολογική συνάφεια: οι σημασίες κυμαίνονται από πιο συγκεκριμένες (π.χ. χρονικές) σε πιο αφηρημένες (π.χ. αιτιολογικές, συγκριτικές/παραβολικές, παραχωρητικές). Περαιτέρω το «πολύσημο» των δύο τύπων αποτελεί απόρροια της ετυμολογικής τους προέλευσης και των μεταφορικών επεκτάσεων, ενδεχομένως και της γραμματικοποίησης, και εμπλουτίζεται διαρκώς ανανεώνοντας τη γλώσσα. Υπάρχει μία συμμετρία που χαρακτηρίζει τη γλωσσική πολυμορφία αλλά και μία συστηματικότητα και κανονικότητα που διέπει τις σημασιολογικές μεταβολές. Η απορία των σπουδαστών για τις μικρές λέξεις με τις πολλές σημασίες αντανακλά μία πραγματικότητα που δίνει το έναυσμα για γόνιμο προβληματισμό και έρευνα.

Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης, Νικόλαος. 1990. *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλης Τριανταφυλλίδης. Α.Π.Θ.
- Γούτσος, Διονύσης. 2003. «Σώμα Ελληνικών Κειμένων: Σχεδιασμός και υλοποίηση». Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 18-21 Σεπτεμβρίου.
- Δημητράκος, Δημήτρης. 1964. *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*. Αθήνα: Τεγόπουλος.
- Heine, Bernd, Ulrike Claudi and Friederike Hunnemeyer. 1991. *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hopper, Paul and Elisabeth Traugott. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Humbert, Jean. 1957/2002. *Συντακτικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. Εξελληνισθέν υπό Γεωργίου Ι. Κουρμούλη. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Κριαράς, Εμμανουήλ. 1969 κ.εξ. *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*. Θεσσαλονίκη.
- Κριαράς, Εμμανουήλ. 1995. *Νέο Ελληνικό Λεξικό της Σύγχρονης Δημοτικής Γλώσσας*. Εκδοτική Αθηνών.

- Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, 1998. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Α.Π.Θ.
- Liddell, Henry – Robert Scott. 1907. *ΜέγαΛεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. Αθήναι: Σιδέρης.
- Μόζερ, Αμαλία. 1993. «Γραμματικοποίηση και βοηθητικά ρήματα», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 14: 161-175.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 1998/2002. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήναι: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 2010. *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήναι: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Πανταζίδου, Ιωάννης. 1892. *Λεξικόν Ομηρικόν*. Αθήναι: Σιδέρης.
- Σταματάκος, Ιωάννης. 1961. *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*. Αθήναι: Δεδεμάδης.
- Τζάρτζανος, Αχιλλέας. 1946. *Νεοελληνική Σύνταξις*. Αθήναι: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων. Ανατύπωση:1991. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Traugott, Elisabeth. C. 1982. “From propositional to textual and expressive meanings: some semantic-pragmatic aspects of grammaticalization”. In *Lehmann and Malkiel* 1982: 245-271.